

ЗАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РИТОРИЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ У ПАМ'ЯТКАХ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

© Зоряна Куньч, 2002

У цій статті проаналізовано найдавніші письмові пам'ятки Київської Русі щодо наявності в них риторичної термінології, а також на прикладі риторичних термінів визначено типові способи термінотворення.

In this article there were analyzed the oldest written monuments of the Kievan Rus due to the presence of the rhetorical terminology in them. Also the typical ways of term-formation were defined based on some examples of the rhetorical terms.

Риторика як наука красномовства відома на наших землях щонайменше дев'ять століть. Вже в кінці X – на початку XI століття після офіційного визнання християнства як ідеології Київської держави, починається активне освоєння духовних надбань християнських країн. Теорію красномовства руські книжники запозичували з Візантії, де існувало цілісне риторичне вчення, успадковане від стародавніх греків та римлян.

Найпершу пам'ятку, що містить зразки риторичної термінології, знаходимо серед найдавніших письмових пам'яток Київської Русі. В "Ізборнику" Святослава 1073 року поміщено невеликий за обсягом трактат під назвою "О образъх", приписуваний Георгію Хуровському [1, с.267–273]. Прізвище автора є слов'янізацією грецького оригіналу. Як спостеріг А.Х.Востоков, описуючи збірку рукописів Рум'янцевського музею [2, с.503], автором трактату був візантієць Георгій Херобоск, відомий професор і бібліотекар вищої школи в Константинополі. Видається переконливим твердження російського дослідника літературознавчої термінології І.Н.Беркова, який вважає, що включений до "Ізборника" 1073 року переклад статті Херобоска було зроблено зі студентського конспекту і, можливо, це була добре не опрацьована чернетка [3, с.240], чим можна пояснити його невеликий обсяг.

Аналізована пам'ятка не містить цілісної риторичної теорії, а лише невелику її частину, пов'язану із мовностилістичним оформленням тексту. Це і не дивно, адже характерною рисою риторичної науки цього періоду в Європі є досконала, детальна розробка проблеми мовного орнаментування промови, або, висловлюючись по-давньоруському, теорії "плетенія словес". Невідомий руський книжник, який є автором перекладу цього трактату, виявив нам найдавнішу спробу термінотворення давньою українською мовою.

Названий переклад трактату Херобоска складається із невеликого вступу, в якому стверджено, що існує 27 "поетичних образів", тобто риторичних фігур і тропів, перелічених відразу, а далі подано докладні визначення кожного терміна, що супроводжується прикладом або прикладами-поясненнями. Незважаючи на те, що на початку мова йде про 27 образів, у самому тексті їх 30, оскільки після пояснення терміна *пороуганіє* додатково включено також *поуграніє*, *посмьяніє* і *похоухнаніє*.

Характерною рисою цієї першої слов'янсько-української термінологічної праці є суворе дотримання основної засади – передавати усі грецькі терміни засобами рідної мови. На відміну від багатьох аналогічних праць наступних періодів, у яких відповідні терміни грецького походження або повністю підлягали транслітерації (*метафора*, *метонімія*), або

певною мірою змінювались під дією фонетичних законів давньої української мови, зберігаючи іншомовну оболонку (*синекдоха* замість *сюнеκδοχε* – *συνεκδοχη*), перекладач подав текст Георгія Херобоска, цілком уникнувши застосування грецької мови оригіналу. Без сумніву, така стійка позиція перекладача була виявом сучасного йому розуміння мети перекладу, яка полягала в буквальному, хоч іноді, можливо, не зовсім вдалому, передаванні чужого тексту лексичними засобами рідної мови. Відсутність самого поняття "наукова термінологія" давала змогу довільно, на власний розсуд перекладати давньогрецькі назви риторичних фігур і тропів.

Анонімний перекладач названого трактату Херобоска вдається до двох способів терміотворення – калькування і власне перекладу, тобто відшукування в рідній мові лексем з аналогічним значенням. Калькування як спосіб утворення нових слів за зразком іншої (точніше, грецької) мови було дуже поширеним у цей період на Русі. Переважна більшість назв фігур і тропів у трактаті "О образъх" є кальками відповідних давньогрецьких номінацій:

инословіє	гр.	αλληγορια	суч.	терм.	алегорія
пръвод	гр.	μεταφορα	суч.	терм.	метафора
прилог	гр.	επιθετον	суч.	терм.	епітет
съпрятіє	гр.	συνεκδοχη	суч.	терм.	синекдоха
въспятьсловіє	гр.	αντιφρασις	суч.	терм.	антифразис
сътворенос	гр.	πεποιημενον	суч.	терм.	порівняння
сънятіє	гр.	συλληψις	суч.	терм.	сипсис
нестатькъ	гр.	ελλειψις	суч.	терм.	еліпс
съвратословіє	гр.	παραφρασις	суч.	терм.	парафраза
лицетвореніє	гр.	προσωποποια	суч.	терм.	уособлення, персоніфікація
имятвореніє	гр.	ονοματοποια	суч.	терм.	звуконаслідування
възданіє	гр.	ανταποδοσις	суч.	терм.	антитеза
отъименіє	гр.	μετωνυμια	суч.	терм.	метонімія

Порівнюючи наведені терміни-кальки з їх сучасними відповідниками, бачимо, що українська риторична терміносистема переважно запозичила грецькі назви фігур і тропів, як було прийнято у всіх латинських та європейських риторів [3, с.238]. Майже всі скальковані з трактату Херобоска лексеми, не прижившись, зникли, за винятком терміна *лицетвореніє*, який у дещо зміненому вигляді (олицетворение) увійшов до сучасної російської риторичної терміносистеми. Тому названі вище риторичні номінації цікавлять нас передусім як унікальний мовний факт.

Калькування слів за зразком грецької мови застосовано в аналізованій праці тоді, коли рідна мова, на думку анонімного автора перекладу, не містила повноцінних відповідників для певних чужомовних лексем. Однак для багатьох риторичних термінів автор перекладу знайшов влучні відповідники у рідній мові. Розглянемо для прикладу деякі з них:

образ	гр.	σχημα	суч.	терм.	фігура
приклад	гр.	παραδειγμα	суч.	терм.	приклад
поруғаніє	гр.	ειρωνεια	суч.	терм.	іронія
поиграніє	гр.	σαρκασμος	суч.	терм.	сарказм
изобиліє	гр.	πλεονασμος	суч.	терм.	марнослів'я
лихновъное	гр.	υπερβολη	суч.	терм.	гіпербола
притъча	гр.	παραβολη	суч.	терм.	притча

Досліджуючи терміни статті "О образъх", помічаємо, що з них лише кілька в тій чи тій формі і не завжди з тим самим значенням збереглися в сучасній українській риторичній терміносистемі (*образ, приклад, притча*). До того ж немає достатніх підстав стверджувати, що існує прямий зв'язок між перекладом трактату Херобоска і названими сучасними риторичними термінами, які могли з'явитися й іншим шляхом. Ця праця становить для нас наукову цінність передусім з інших причин:

1) її існування свідчить про високий авторитет риторики в Київській державі; багато відомих, у тому числі й зарубіжних учених [4, с.357–397; 5, с.49–50; 6, с.78] доводять, що стаття "образъх" служила посібником для навчання, неодноразово переписувалась у наступних століттях, знаходячи своїх читачів, більше того, дослідниця літератури Київської Русі Ю.Бешерова стверджує, що візантійська риторика (у формі трактату Георгія Херобоска) мала вплив на "Слово о полку Ігоревім" та на давню українську літературу в цілому;

2) наявні в аналізованому трактаті зразки термінотворення свідчать про зародження сучасної української риторичної термінології у Київській Русі в XI–XIII ст.;

3) у перекладі трактату Георгія Херобоска виявилася характерна для давнього українського періоду тенденція не засвоювати чужу лексику, незрозумілу людині, що не знає іноземної мови, а створювати, можливо, і невдало, відповідну власну, на основі питомих лексем.

Хоча надалі, аж до середини XVIII ст., серед пам'яток української літератури ми не знаходимо якихось спеціальних трактатів з риторики, можна з цілковитою певністю говорити про те, що риторика в Русі-Україні набула значного поширення. Про це свідчать численні пам'ятки ораторського мистецтва Київської Русі. Аналізуючи ці пам'ятки, дослідники (зокрема, В.Н.Перетц, Н.Н.Воронін, А.Г.Кузьмін) відзначають, що автори ораторських творів того періоду, а також їх читачі були ґрунтовно ознайомлені з античним риторичним вченням. Можливо, знання з теорії красномовства вони здобували за оригінальними візантійськими посібниками, а, можливо, існували трактати з риторики давньою українською мовою, але вони, на жаль, не збереглися до наших днів.

Поповнюється новими елементами й риторична терміносистема. Із цього періоду до нас дійшли терміни на означення різних жанрів ораторської прози Київської Русі: *слово, похвала* – ці номінації закріпилися за пам'ятками урочистого, або панегіричного, красномовства: "Слово о законъ и благодати" митрополита Іларіона, "Слово о расслабленом" Кирила Туровського, "Похвала князеві Рюрикові" невідомого автора; *повчання, послання* – це типи дидактичної промови: "Поученіє к братии" Жидяти, "Поученіє" Володимира Мономаха, "Посланиє" Кліма Смолятича. Дидактичне красномовство звичайно мало за мету моральні настанови, інформацію, пояснення маловідомих понять тощо. Оратор прагнув говорити просто, природно, майже не застосовуючи цитування авторитетних джерел. Цей жанр був зорієнтований на простих людей, які потребували повчань. Пам'ятки урочистого красномовства були приурочені до знаменних дат церковної історії або присвячувалися подіям державного значення – вдалому поході проти ворога, побудові собору, міста тощо. У межах обраної теми руські оратори часто торкалися важливих питань внутрішньої та зовнішньої політики, державного устрою, церковної та світської влади. Ці твори звернені вже не до широких народних мас, а до освічених людей, обізнаних у "книжном почитанні", тобто до людей, здатних досягнути

глибину ідеї, оцінити мистецтво майстра в розробці теми, насолоджуватися красою стилю, який в урочистих словах стає дуже живописним.

В Україні-Русі широкого розповсюдження набула практика усного публічного виступу. Однак красномовство Київської Русі – це літературний жанр. Нам відомо, що виголошував у Київській Софії своє славновідоме "Слово" руський митрополит Іларіон, що зверталися до слухачів Володимир Мономах, Кирило Туровський та інші промовці, тим не менше, руські ораторські твори залишалися передусім письмовими пам'ятками, розрахованими не на негайне виголошення, а на вдумливе читання й аналізування. Оскільки красномовство Київської Русі належить до пам'яток художньої літератури, а літературні твори, у свою чергу, часто наближаються своїм моралізаторським характером до проповідницьких, то з певною умовністю деякі назви літературних жанрів Київської Русі можна віднести до риторичної терміносистеми, наприклад, *житіє, сказаніє, повість* тощо.

Уже в найдавніших письмових пам'ятках з'являються терміни, що визначають науку красномовства та її представників. Так, в "Ізборнику" 1073 року знаходимо терміни *вътииство* (красномовство), *витиискыи*, в Путятиній Мінеї (XI ст.) – *вътии* (оратор або ритор); у Святковій Мінеї (XII ст.) – *вътииствовати*; в "Житії Теодора Студита" (XIII ст.) – *вътіє* (красномовство). Як бачимо, у різних авторів поняття "красномовство" могло позначатися двома спільнокореновими словами – *вътииство* і *вътіє*, що підтверджує думку про прагнення кожного автора до якнайточнішого відображення наукових понять рідною мовою.

Термінологічні пошуки руських книжників продовжуються появою у пам'ятках XIII століття термінів-запозичень: *риторикія* (риторика), *ритор* – "Житіє Теодора Студита", *риторскыи* (ораторський) – Октіох. Появу запозичених номінацій можна пояснити, на наш погляд, орієнтацією на читачів, більш освічених, ніж перші київські "книголюби" XI ст., а також зміною в розумінні завдань перекладу. Всі названі терміни враховані у "Матеріалах для словаря древнерусского языка" І.Срезневського.

Підсумовуючи аналіз риторичної термінології періоду Київської Русі, відзначимо, що теорія красномовства того часу, безперечно, перебувала під впливом візантійського вчення. Самобутність її виявляється насамперед у тому, що риторичну термінологію руські книжники творили на основі лексико-семантичних засобів рідної мови, а це зумовило функціонування вже у X–XIII століттях таких номінацій, як *слово, повчання, похвала, приклад, послання, притча, вітійство, вітія* тощо. Поряд із питомою лексикою у риторичну терміносистему в XII ст. проникають і терміни-запозичення (зрозуміла річ, давньогрецького походження), хоча і в обмеженій кількості (*ритор, риторикія, риторський*), що свідчить про суттєві зміни у ставленні давньоруських учених до чужомовних запозичень, про еволюцію в розумінні способів адекватної номінації наукових понять.

1. Див. публікацію цього трактату в кн.: Буслаев Ф.И. Историческая хрестоматия церковнославянского и древнерусского языков. – М., 1861. 2. Востоков А.Х. Описание рукописей Румянцевского музея. – СПб, 1842. 3. Берков И.Н. Очерк развития русской литературоведческой терминологии до начала XIX века. – Известия АН СССР. Серия литературы и языка, 1964. – Т. XXIII, вып.3. 4. Leonard Massing. Studien zur Kenntniss des Isbornik Svyatoslava vom Jahre 1073 nebst Bemerkungen zu den jungeren Handschriften. Inaugural-Dissertation. – Dorpat, 1886. – T.VIII. 5. Besharov J. Imagery of the Igor Tale in light of bysantino-slavic poetic theory. – Leiden, 1956. 6. Лавровский Н.А. О древнерусских училищах. – Харьков, 1854.